

Cum am mai avut prilejul s-o spun, documentele grupate în ultima parte a culegerii provin din cetățile pontice și sînt 11 la număr. Din acestea, 1 provine din Burgas (revine a spune din Apollonia), 1 din Mesambria, 1 Odessos, 1 din Olbia, iar 7 din Histria. E o recunoaștere implicită a interesului neobișnuit prezentat de multe documente aflate în cetatea dobrogeană, poate și o recunoaștere a modului cum au fost interpretate și valorificate de editori. Oricum arfi, decretul pentru solii trimiși la Zalmodegikos, pentru Dionysios, pentru Hegesagoras sau pentru Agathocles se învrednicește de prezentări largi și de discuții amănunțite. În general, în considerațiile sale Moretti se menține la interpretările noastre, în sprijinul cărora invocă și alte texte și situații. Într-o singură privință se deosebește de cele susținute de mine, cînd discută înțelesul de atribuit termenilor *οικονόμοι* și *μεριστάι*. Pentru învățatul italian, „l'economio è colui che dirige l'οικονομία, cioè il bilancio della πόλις; i *meristi* sono invece coloro che materialmente distribuiscono il denaro, cioè i pagatori” (p. 149). Această argumentare sumară nu mă convinge. Mai întîi pentru că în numeroase texte citate în *Contribuții*², p. 77 (= *Epi-*

graphische Beiträge, p. 41) *οικονομολ* apare ca plătitor al sumelor votate de Adunare (δούναι τοὺς οἰκονόμους etc.), în al doilea rînd, pentru că, după un text al lui Aristotel referitor la finanțele ateniene, la începutul fiecărui nou exercițiu bugetar, cei însărcinați să aloce sumele necesare fiecărui colegiu de magistrați erau *οἱ μεριστάι* — „împărțitorii: τῆ μὲν οὖν προτεραία δέχονται τὰς π[ά]σα καὶ μερίζουσι ταῖς ἀρχαῖς, τῆ δ' ὑστεραία τὸν τε μερισμὸν εἰσ[φ]έρουσι γράψαντες ἐν σανίδι, (*Const. At.*, XLVIII, 2; cf. *Syll.*³, 206, 40—42: τὸ δὲ ἀργύριον δίδοναι τοῖς ἀθλοθέταις (εἰς τοὺς στεφάνους) τὸν τοῦ δήμου ταμίαν ἐκ τῶν εἰς τὰ κατὰ τὰ ψηφίσματα τῶν δῆμων μερίζομένων.

Dintre documentele descoperite în cetățile de pe litoralul bulgar se cuvine menționat tratatul dintre regele Sadalas și Mesembria (nr. 123); dintre cele de pe țărmul septentrional al Mării Negre, decretul oibian pentru feciorii lui Apollonios din Chersones (nr. 132), paralelă izbitoare la decretul histrian pentru Hephaltion al lui Matris (nr. 130).

D. M. Pippidi

ALEXANDRU POPA — ION BERCIU, *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie romaine*, Leiden, E. J. Brill, 1978, XIV + 72 p., 15 planșe și o hartă.

Cartea ce o prezentăm în continuare a fost publicată în cunoscuta colecție *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain* (EPRO), inițiată și condusă de reputatul învățat, prof. Maarten J. Vermaseren din Amsterdam. În aceeași colecție au mai apărut, sub semnătura unor autori români, alte două lucrări: D. Tudor, *Corpus monumentorum religionis equitum Danuianorum*, I—II, 1969—1976, și I. Berclu — C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie méridionale*, 1976. Mai multe studii, semnate de specialiști din țara noastră, au apărut în cele trei volume din *Hommages à M. J. Vermaseren*, Leiden, 1978, editie specială a EPRO cu ocazia aniversării a 60 de ani al profesorului M. J. Vermaseren, îngrijită de Margreet B. de Boer și T. A. Edridge, în aceeași editură E. J. Brill.

Lucrarea semnată de A. Popa și I. Berclu apare tot ca o editie specială a EPRO (vol. LXIX), prilejuită de același eveniment, și se înscrie pe o linie constantă a preocupărilor celor doi harnici și învățați istorici de studiere a cultelor orientale din Dacia ro-

mană¹. Ea completează, cu datele oferite și de monumentele figurate, studiul publicat aproape concomitent de Silviu Sanie, *Jupiter Dolichenus in Dakien*, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine* (Constantza, 9—15 septembre 1977), București, 1977, p. 131—157.

După sumar (p. VII), introducere (p. IX—XII) și abrevieri (p. XIII—XIV), urmează studiul propriu-zis, cuprinzînd două capitole: I. *Répertoire des monuments* (p. 1—45) și II. *Commentaire* (p. 65); apoi index (p. 66—70), lista ilustrațiilor (p. 71—72)

¹ Al. Popa, *SCIV*, 10, 1959, 2, p. 469—474; idem, în *Omăgiu lui Constantin Daicovicu*, București, 1960, p. 443—446; idem, *SCIV*, 13, 1962, 1, p. 147—152; idem, *Apulum*, 7, 1968, 1, p. 445—450; idem, *Acta Musei Porolissensis*, 1, 1977, p. 139—144; I. Berclu — A. Popa, *Latomus*, 23, 1964, 3, p. 472—482; A. Popa — I. Berclu, în *In memoriam Constantini Daicovicu*, Cluj, 1974, p. 257—271.

și ilustrația însăși (15 planșe; aici ne asociem regretul autorilor, p. XI, de a nu fi izbutit a da materialul ilustrativ adecvat cel puțin pentru toate monumentele figurate); în încheiere, o hartă a Daciei romane cu însemnarea localităților unde s-au făcut descoperirile de monumente dolicheniene.

Repertoriul monumentelor prezintă descoperirile în înșirulrea alfabetică a localităților: Amărăști (nr. 1), *Apulum* (nr. 2-7), *Ampelum* (nr. 8-12), Buciumi (nr. 13), Cătunele (nr. 14), Cășel-Samum (nr. 15-17), Desa (nr. 18), Domnești (nr. 19), *Drobeta* (nr. 20), Ilișua (nr. 21), *Micia* (nr. 22-23), *Napoca* (nr. 24-25), Pojejena (nr. 26), *Potaissa* (nr. 27-29), Răcarl (nr. 30), Romita (nr. 31), *Sarmizegetusa* (nr. 32-36), Săcădate (nr. 37), *Sucidava* (nr. 38), Sincral (nr. 39), *Tibiscum* (nr. 40); de asemenea, autorii includ în repertoriu mina votivă de la Myszkow, purtând o inscripție cu numele unui militar din *cohors I Hispanorum*, unitate ce și-a avut garnizoana în Dacia.

Autorii exclud din repertoriul lui Iupiter Dolichenus — credem că pe bună dreptate — două monumente epigrafice de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* și *Apulum*²: unul purta probabil o dedicație pentru zeii palmirenienii, celălalt pentru *Iupiter Optimus Maximus*. Dar repertoriul descoperirilor dolicheniene din Dacia trebuie completat cu un fragment de plăcuță de marmură de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*³, care a fost atribuită tot lui Iupiter Dolichenus⁴.

În continuare, autorii se opresc asupra celor două temple ale lui Iupiter Dolichenus — cel de la *Ulpia Traiana*, atestat arheologic, și cel de la *Apulum*, amintit de o inscripție (CIL, III, 7760) (p. 43-45); pe baza informațiilor epigrafice despre preoții ai acestui zeu, autorii presupun existența unor temple și în alte orașe ale Daciei romane.

Comentariul începe cu prezentarea problemelor generale ale acestui cult, arătând că și în Dacia el a avut aceeași evoluție ca în întreg imperiul.

Din cele 41 de monumente dolicheniene, 34 sînt epigrafice; 13 dintre ele sînt dedicate de militari și veterani. La acestea se pot adăuga o serie de piese care au apărut în castre; după evaluările autorilor, numărul

monumentelor dedicate de către militari se ridică la 17 — ceea ce este o indicație despre locul important deținut de militari printre dedicanții lui Iupiter Dolichenus⁵.

Alte cinci inscripții amintesc numele unor preoți ai lui Iupiter Dolichenus. Un loc important dețin între adoratorii acestui zeu negurilor siriieni (*Suri negotiatores*), atestați la *Apulum* și *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (catalog nr. 5, 34); între aceștia trebuie amintiți și dedicanții inscripției de la *Augusta Traiana* (Thracia), originarii din Dacia, din timpul lui Severus Alexander⁶.

Adoratorii lui Baal din Dolichè erau astfel din cele mai diverse categorii sociale — persoane din administrația provinciei (cf. nr. 24), ofițeri, consilierii municipali, dar și oameni de condiție mai modestă.

Autorii trec în revistă și alte aspecte ale religiei acestui zeu în Dacia — cum ar fi raporturile cu alte divinități sau împrejurările în care au fost puse dedicațiile; un loc important deține analiza repertoriului iconografic (p. 56-61).

În ceea ce privește organizarea cultului și a ritualului, datele oferite de analiza monumentelor sînt modeste — ele reducîndu-se la atestările unor nume de preoți și a sanctualelor dolicheniene amintite.

Un aspect interesant, relevat de studiu, este onomastica dedicanților: unii dintre ei au nume de rezonanță orientală (siriene sau greco-orientale), dar nu lipsesc nici cei cu nume romane — Iupiter Dolichenus fiind o divinitate larg răspîndită în toată lumea romană.

Prin studiul despre cultul lui Iupiter Dolichenus în Dacia, A. Popa și I. Berclu au adus o contribuție valoroasă la cunoașterea acestui cult în ansamblul lumii romane. Prin numărul de monumente, această divinitate se situează, în Dacia, pe al doilea loc în ierarhia descoperirilor atestînd cultele orientale, după Mithra — e drept că la o distanță apreciabilă de acesta.

⁵ Vezi în acest sens contribuția lui M. P. Spedel, *The Religion of Iuppiter Dolichenus in the Roman Army*, Leiden, 1978.

⁶ SEG, III, 537; G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, III/2, 1964, nr. 1590; A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*⁴, Budapesta, 1975, nr. 848 (aici indicația bibliografică pentru corpus-ul lui G. Mihailov este greșită).

² Vezi P. Merlat, *Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus*, Paris-Rennes, 1951, nr. 349, 378.

³ C. Pop, *Apulum*, 9, 1971, p. 568, nr. 23.

⁴ I. Berclu — C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie méridionale*, Leiden, 1976, p. IX, nota 1.

Trebuie totodată subliniat că numărul relativ redus al descoperirilor ne dă măsura locului redus deținut de divinitățile orientale în ansamblul provinciei (spre comparație, în Oltenia, unde avem o statistică completă a descoperirilor, divinitățile orientale dețin doar 14% din numărul dedicațiilor, față de 77% divinitățile panteonului roman). Astfel, cultul lui Iupiter Dolichenus a rămas limitat la armată și unele grupuri de coloniști veniți din Orient (îndeosebi sirleni).

În concluzie, cartea publicată de Al. Popa și I. Berciu reprezintă o contribuție de seamă la istoria cultului lui Iupiter Dolichenus în imperiu și la studiul cultelor orientale în Dacia romană. Prin alte contribuții, care sînt așteptate de mai multă vreme, studiul religiilor orientale — și în genere al religiilor din Dacia romană — va câștiga în profunzime.

Constantin C. Petolescu

Suceava. Anuarul muzeu lui județean, 5, 1978. p.

Ajuns la cel de-al cincilea număr al său, periodicul sucevean se înscrie printre cele mai valoroase publicații ce apar astăzi la noi.

Prezentul volum cuprinde, pe lângă articolele referitoare la arheologie, istorie și diferite probleme de muzeografie, și un număr de articole închinată împlinirii a 130 de ani de la revoluția de la 1848 și a 60 de ani de la înfăptuirea unității noastre naționale.

Începînd prezentarea articolelor cu cele de arheologie, vom semnalna pe acela semnat de N. Ursulescu și intitulat: *Mormintele Criș de la Suceava — „Platoul cimitirului”*. Este vorba de o locuire neolitică timpurie, aparținînd culturii Criș; în afară de locuințe, aparținînd culturii Criș; în afară de locuințe și trei gropi menajere, s-au descoperit și trei morminte de înhumăție, numerotate cu numere de la 1 la 3. Asupra mormintului 1 autorul nu poate preciza căreia perioadă aparține; mormintul 2 aparține perioade de început a feudalismului dezvoltat, în timp ce mormintul 3 aparține culturii Criș.

Urînd ordinea cronologică, semnalăm articolul intitulat: *Cercetările arheologice de la Mihoveni (Suceava) — 1973*, semnat de N. Ursulescu și Paraschiva-Victoria Batarluc. La mijlocul drumului dintre Schela și Mihoveni, pe dealul numit „Cahla Morii”, s-au descoperit materiale arheologice, aparținînd următoarelor culturi: paleolitic, cultura Cucuteni, etapa finală a culturii Foltești, cultura Noua, Hallstatt timpuriu, La Tène-ul II (secolele III—II î.e.n.), perioada medievală.

Stațiunea arheologică de la Mihoveni — dealul „Cahla Morii” prezintă o așezare foarte favorabilă, fiind apărată natural, situată pe o importantă cale de circulație (valea Sucevei) și cu numeroase surse de apă, ceea ce a favorizat pentru locuitorii de aici practicarea agriculturii, a creșterii animalelor și a pescuitului.

Un articol ce aduce importante contribuții pentru cunoașterea epocii Hallstatt în nord-vestul Moldovei este acel semnat de M. Ignat și intitulat: *Necropola tumulară hallstattiană de la Volovăț — Dealul Burlei*.

Comuna Volovăț este situată la 4 km sud-vest de Rădăuți. Necropola tumulară de pe Dealul Burlei este situată pe o înălțime dominantă, atrăgînd atenția cercetătorilor încă din secolul trecut. Între 1971—1973, autorul articolului de față a întreprins cercetări sistematice în această necropolă, care cuprinde 15 morminte de diferite dimensiuni. S-a constatat că în această necropolă sînt tumuli care aparțin Hallstatt-ului timpuriu și unul singur Hallstatt-ului târziu. În tumulii din Hallstatt-ului timpuriu, s-au găsit exclusiv morminte de incinerare, în urne, care erau așezate cu gura în jos și cărora le lipsea fundul și, în multe cazuri, chiar și jumătatea inferioară, fiind sparte ritual. Uneori, lângă urne, se depuneau grămăjoare de fragmente ceramice; în afară de ceramică și de trei ace fragmentare, de bronz, mormintele nu aveau alt inventar. Ceramica din acești tumuli cuprinde trei categorii: din pastă poroasă de culoare cafenie, reprezentată prin vase borcan și străchini. Vasele-borcan au pereții aproape drepecți, cu ornament tras în pasta crudă, cu o măturică. Unele din aceste vase-borcan nu au proeminențe, iar altele au 4 proeminențe mici, dispuse în cruce, sub buză, sau patru mici proeminențe alveolate, dispuse în cruce, sub buză. Străchinitele au o pastă mai bună, unele prezentînd o margine puțin articulată în interior, iar altele avînd marginea lobată.

A doua categorie ceramică e reprezentată de cești de mici dimensiuni, din pastă fină, de culoare neagră pe amîndouă fețele.

A treia categorie ceramică e aceluși tip din fragmente cu suprafață neagră, canelată și cu interiorul roșu-portocaliu.

Aceste trei categorii ceramice își găsesc asemănări în ceramica diferitelor complexe ale Hallstattului timpuriu, aparținînd orizontului cu ceramică canelată; analogiile cele mai bune, însă, apar în nivelul al III-lea de la Mahala, ce aparține grupului Hollbrady. În ultima vreme, prin cercetările arheologice întreprinse, s-au descoperit în nord-vestul Moldovei numeroase așezări